

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ARXAİKLƏŞMİŞ
QƏDİM TÜRK LEKSİK QATI

Q.A.ABDULLAYEVA*

Tarixən dilimizin lüğət tərkibində qeydə alınan, lakin zaman keçdikcə hansısa bir tarixi dövrdə işləkliyini itirərək dilin arxaik qatında məskunlaşan bir qrup sözlər mövcuddur ki, həmin lüğəvi vahidlərin leksik fakt kimi öldüyü və ya dili tərk etdiyi haqqında danışılır. Lakin müqayisəli təhlil bu ləksemlərin çoxunun müasir Azərbaycan dilindəki yaşantısından xəbər verir. Təbii ki, bu gün gizli şəkildə olsa da, yeni həyat sürən bu sözlər uzun tarixi dövrdür ki, öz müstəqilliyindən uzaq düşüb. Lakin klassik ədəbiyyatımızı, qədim türk yazılı abidələrini diqqətlə izləmə prosesi həmin lüğəvi vahidlərin tarixi müstəqilliyini üzə çıxarır və bu sözlərin müstəqil kök morfem olmaq funksiyasından xəbər verir. Bu gün həmin nizamda sıralanan ləksemləri semantikasını itirmiş, yəni tarixi məzmun yükündən uzaq düşmüş, daha dəqiq ifadə etsək, asemantikləşmiş lüğəvi vahidlər adlandırırırlar. Müasir dilimizdə bu gün qeyri-müstəqil həyat keçirən həmin sözlərin hamısının asemantikləşmə prosesi keçirməsi fikrini qəbul etmək fikrindən uzağıq. Çünki bu lüğəvi vahidlərin çoxu öz tarixi məzmununu qeyri-müstəqil şəkildə olsa da, yaşatmaqda davam edir. Bir qismi isə öz məzmun yükündən uzaqda dayanır. Bu leksik vahidlərin müasir dildə oturaqlıq təşkil etdiyi yer əsasən aşağıdakılardır:

1. Mürəkkəb sözlərin tərkib komponenti.
2. Müasir Azərbaycan dilində işlənən ləksemlərin kök morfemləri.

Bu məqalədə biz əsasən mürəkkəb sözlərin tərkibində komponentlərdən biri kimi yuva qurub yaşayan lüğəvi vahidləri araşdırmağa cəlb edəcəm və uzun bir inkişaf yolu keçərək bu günümüzdə gəlib çatan həmin sözləri təhlil süzgəcindən keçirəcəyik. Həmin ləksemlərin bir qismini diqqətə çatdırırıq.

S a b – bu leksik vahid Orxon-Yenisey abidələrinin dilində ən işlək olan sözlər qrupundandır. Sonrakı tarixi dövrləri əks etdirən mənbələrin dilində isə bu lüğəvi vahidə rast gəlinmir. Lakin **sab** kökünü unutduran məsafə böyük olsa da, dilin möcüzəsi hansısa bir yolla onu bizə çatdırıb və **söz – sav** (//sov//so) mürəkkəb Sözlünün daxilində yaşantısına rəvac verib. Tarixən müstəqil hüququ

* Abdullayeva Qızılgül Ağəli qızı – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Türkologiya kafedrasının dosenti.

ilə reallaşan **sab** ləksemi (Kül tigin abidəsində: *Sabımın tüketi esid-qil; Sü-çiq sabın, yımşak ağın arıp irak bodunıg ança yağıtur er-mis*) bu gün ayrılıqda işlənməsə də, komponent şəklində mürəkkəb quruluşlu bir sözün daxilində yeni bir ömür qazanıb. Tarixi məzmunundan üzülüşməyən **sab** lüğəvi vahidi **söz** – **sav//sov//so** Sö-zünün tərkibində öz semantikasına sadıq qalaraq əslində **söz-söz** paralelinin yaradıcısına çevrilib.

Q a d a ş – bu lüğəvi vahidin daşdığı semantik yük **qohum** sözü ilə ekvivalentlik təşkil edir. **Qardaş** sözü ilə də uyğunluq yaradır. İlk forması **qarındaş** şəklində qeydə alınan bu ləksem (*Qazan bəgün qarındaşı Qaragünə bindi* – KDQ) **qarında ortağ (qarın+da+eş)** semantikasına ilə səsləşir. Bu da qohumluq, gen məsələsindən uzaq düşür. Amma bir **bacının qardaşı** anlamı var. Hansı ki, Əbu Həyyan onu «qarındaş – bir anadan qardaş» mənasında izah edir (1, s. 13). Bir də tarixi məzmunu («qohum» mənasını) yaşadan **qadaş** (/qardaş) sözü var. Qohum mənalı bu söz mənbələrdə müstəqilliyi ilə yadda qalsa da (1. *Künim kadaşım sizime, oğlanım sizime, örünüm karam siz beş igirme sizime. 2. Kadaşım eren eşü-keyi yoğladınız* – 6, s. 303, 296), həmin semantikanın daşıyıcısı kimi o sözün müstəqilliyinə rast gəlinmir. Yalnız **qohum-qardaş** Sö-zünün tərkibində fonetik dəyişikliklə (güman ki, sözün ortasında **r** titrək sonor samitinin düşümü hadisəsi baş verib) komponent kimi qeydə alınır. Eyni məzmunluluq paraleli bu mürəkkəb sözdən də yan keçməyib, **qohum-qohum**. Bu ləksik vahidin **kağadaşım** variantına da rast gəlinir: **kağa (qağa)** – qohumluq termini; **daş (da+eş)**. Güman ki, bu fonetik cild də (**kağadaş**) ilk variantlardan biridir. Run abidələrində işlənən, bizcə, eyni kökdən olan **adaş** sözü də qeydə alınır ki, bu ləksem **yoldaş** məzmununun daşıyıcısı kimi diqqəti çəkir.

B i l i ş – klassik ədəbiyyatımızda işlək olan bu ləksemin lüğəvi mənası **tanış** deməkdir:

1. *Neçə bilişləri ol əğyar edər* (Suli Fəqih).
2. *Vermiş idi çavı bilişü yadə.*
3. *Kim uğrar isə verdür yadü biliş* («Vərqa və Gülşah»)

Ədəbi dilimizin XVII əsrə qədərki mərhələsində daha aparıcı olan, dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində zəifləmə prosesi keçirən **biliş** sözü bu gün qeyri-müstəqilliklə qarşılaşsa da, işlənmə tezliyi ilə diqqətdən yayınmayan **tanış-biliş** ləkseminin daxilində yaşantısını davam etdirir və tarixən daşdığı anlamı qoruyur. Bu qoruma da **tanış-tanış** qoşalığı yaradır. Klassik ədəbiyyatın dilindən o da bəlli olur ki, tarixən **tanış** məzmunu ilə uyuşan, **tanış olmaq** mənasının ifadəçisi olan **biliş(mək)** feli də dildə işlənmişdir və bunun da kökündə **biliş** sözünün durduğu aydın görünməkdədir:

1. *İsmail nəslindən imiş, bilişdilər* (Qul Əli).
2. *Yağmaçı gözlərinün bilişməsinə bax* (Q.Bürhanəddin).

D ü y ü n – tarixən «toy» anlamında qeydə alınan bu söz müasir dilimizdə müstəqil şəkildə görünür. Amma mürəkkəb söz-

lərdən birinin tərkibində mövcudluğundan xəbər verir. Bu, **toy-düyün (/dügün)** lüğəvi vahididir. Təbii ki, **düyün** sözünün **düymək, düyünləmək, bağlamaq** semantikasına da var. Bu baxımdan **toy** semantikasının daşıyıcısı olan **düyün** sözü ilə **bağlamaq (düyünləmək)** məzmunundan doğan **düyün** ləksemi omonimlik təşkil edir. Bizcə, məna müxtəlifliyi olsa da, bir nüansa görə yaxınlıq da var. Toy mərasimlərində bəylə gəlini bir qırmızı kəmərvari parça ilə bir-birinə bağlamaq (Hindistanda keçirilən toy mərasimlərini yada salın), hətta bir təsadüf nəticəsində açılarkən yenidən daha möhkəm bağlamaq bu yeni qurulan ailənin uğurlu, möhkəm təməlinə bir inandır. Bu gün bizim toy şənliklərində gəlinin belinin bağlanması və s. bu qədim adət və ənənənin qalıqları kimi qəbul edilə bilər. Yeni bu bağlanmış toy mərasimləri ilə bağlı olduğundan həmin ləksemlərdə bir məzmun yaxınlığı da duyuruq. Bu gün dilimizin lüğət tərkibində əlahiddə görünməyən **düyün** sözü mürəkkəb sözün bir komponenti rolunda çıxış edərək **toy-toy** anlamını yaradır. Marahıdır ki, qədim abidəmiz olan «Dədə Qorqud kitabı»nda **düyün** sözü həm müstəqil, həm də **toy** lüğəvi vahidinin ləksik paraleli kimi işlənir:

1. *Qırx gün qırx gecə toy-düyün elədilər.*
2. *Küçük düğünini elədi, ulu düğüninə vədə qoydı.*
3. *Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı.*

Dügün etdi.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da **dügün** sözünün digər ləksik paralelinin işlənməsi də diqqətdən yayınmır:

Dirsə xan dişi əhlinin sözü ilə ulu toy elədi, hacət dilədi.

Bizcə, **toy** sözünün müasir dilimizin lüğət tərkibində reallaşması məhz ümumxalq danışq dilinin güclü təsirinin nəticəsidir. Çünki ləksik paralellərdən hansı ümumxalq danışq dilində məskunlaşarsa, müasir dilə ayaq açan və normalaşan da elə həmin söz olur.

X a t ı n lüğəvi vahidi müasir dilimizdə ayrıca səslənmir, lakin xoş bir məramla dildə işləklilik qazanan **xanım-xatın** mürəkkəb sözünün yaradıcısı kimi yadda qalır. Bu paralellikdə də müxtəlif fonetik tərkibli ləksemlərin eyni məzmunla yükləndiyinin (**xanım-xanım**) bir daha şahidi oluruq. Bu gün Şəki dialektində **arvad, qadın** mənasının daşıyıcısı olan **xatın (xatun/xatın)** sözünün müstəqilliyi ilə üz-üzə dayanırıq:

Gördi bir gözəl xatun var (2, s.259).

Qax dialektində isə bu sözün **xatınışı** lüğəvi vahidinin tərkibində daşlaşdığını müşahidə edirik. Bu dialektə də söz **arvad, qadın** semantikasına ilə yüklənib:

Doqqazda xatınşılar döyüşür (3, s.407).

Göründüyü kimi, haqqında danışdığımız dil faktı o incə, zərif məzmunundan uzaqlaşsa da, onun qadınla bağlılığı yenə də göz qabağındadır.

S ı t q a m a q sözü **ağlamaq** məzmun yükünün aparıcısıdır.

Bu gün onun ədəbi dildə müstəqil kök morfem olmaq funksiyasından söhbət belə gedə bilməz. **Ağlayıb-sıtqamaq** ləksemi isə dildə daha işləkdir. Göründüyü kimi, mürəkkəb felin tərkib komponenti kimi çıxış edən **sıtqamaq** lüğəvi vahidi öz ilkin mənasını yaşatmaqda davam edir. Tarixən müstəqilliyi ilə seçilən bu söz Orxon-Yenisey abidələrində işlənmə tezliyi ilə də diqqət mərkəzindədir:

... otuz tatar, kıtay, tatabı – bunca bodun kelipen **sığtamıs, yuğlamıs** (Kb – 4).

Çox maraqlıdır ki, təqdim etdiyimiz nümunədə mürəkkəbliyə yaratmasa da, **sığtamıs** sözünün lüğəvi məzmunu ilə üst-üstə düşən və onunla həmcinslik yaradan **yuğlamıs** (yəni ağlamış) sözünə də rast gəlirik. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində bu sözün derivatları da işləkdir:

Yuğçı, sığıtçı önre kün toğsıkda Bökli çöliq el...

Yeni məzmun tutumu yaradan kök morfemin aydın görünüşü göz qabağındadır. Hər iki sözün eyni məzmun yükünə xidməti, bu cütlüyün eyni modeldə zühuru həmin dil vahidlərinin o dövrün lüğət tərkibindəki oturaqlığından xəbər verir. Sonradan dilin arxalıq qatında yer alan **sıtqamaq** sözü metateza hadisəsinə uğradığından (**sığtamıs – sıtqamıs**) azacıq fonetik dəyişikliklə əslində yeni bir mürəkkəb sözün yaradılışına xidmət edib və yenə də eyni məzmun yükünü qoşalaşdırıb. Az halda olsa da, **sıtqamaq** sözünə Qubadlı keçid şivəsində də rast gəlinir:

1. *Az sıtqa.*

2. *Sən allah, sıtqama.*

A r ı l (maq) – bu sözün kökü **ar** ləksik vahididir. **-ıl** şəkilçisi feldən fel düzəldən şəkilçidir. Təqdim etdiyimiz nümunəyə əsasən daha konkret ifadə etsək, felin qrammatik məna növlərindən birinin – qayıdış növün morfoloji əlamətidir:

Kop anta alkıntığ, arıltığ (Kk –9). (*Çoxunuz orada əldən düşdünüz, yoruldunuz, yaxud zəiflədiniz*).

Bu ləksem müasir dildə müstəqil fəaliyyəti ilə diqqəti çəkməsə də, onun **yorğun-arğın** sözündəki mövcudluğu nəzərdən yayınmır. Maraq doğuran cəhət ondadır ki, bu sözün tərkibində yaşayan məhz **arımaq** lüğəvi vahidinin kök morfemidir. Belə ki, **ar(maq) – yormağ, arıl(maq) – yorulmaq, arğın – yorğun** mənalarını ifadə edir. Təbii ki, müasir dilimizdə mürəkkəb sözün daxilində rast gəldiyimiz bu ləksik vahidi düzəltmə söz kimi təqdim etmək fikrində deyilik. Bu yalnız tarixi baxımdan düzəltmə ola bilər. Müasir dilimizdə müstəqil şəkildə əyaniləşməyən bu söz kökə münasibət baxımından sadə lüğəvi vahidlər sırasındadır.

Y e s i r – tarixi məzmunu **əsir** sözü ilə ekvivalentlik təşkil edir:

Boyu uzun Burla xatun yesir getdi (KDQ).

Bu ləksik vahid Azərbaycan dili şivələrində müəyyən qədər öz müstəqilliyini qoruyur və eyni məna yükünə sədaqətlə xidmət edir:

Üş ay yesir qaldıx, sora qaşdıx (3, s. 247).

Bu ləksəm ədəbi dildəki müstəqilliyini çoxdan itirib. Lakin bu faktik dil nümunəsi hal-hazırda **əsir-yesir** sözündə yalnız və yalnız bir komponent kimi iştirak edir və öz tarixi məzmununa sadıq qalaraq onun yaşadıcısına çevrilir. Beləliklə, bu lüğəvi vahid də bir mürəkkəb sözün daxilindəki mövcudluğu ilə müstəqil **əsir** sözünün məzmun yükünü ikiləşdirir: **əsir-əsir**. Bu gün dilimizdə işlək olan **el-oba (el-el)**, **yan-yörə (yan-yan)** kimi dil nümunələri də bu qəbildən olan sözlər sırasındadır. Çox az mürəkkəb sözlər var ki, onun tərkibində qeydə alınan arxaik dil vahidləri məzmun qoşalığı yaratmır.

V a r – g ə l (etmək) ləksik vahidinin tərkibində yaşayışını davam etdirən **var(maq)** feli iştirakı ilə antonim məzmunlu bir mürəkkəb sözün yaradıcısına çevrilib. Bu gün müstəqil fəaliyyətə malik olmayan bu dil nümunəsi, demək olar ki, XVII əsrə qədər geniş işlənmə tezliyi ilə diqqət mərkəzində olub:

1. *Gəlin varalım, şol yigidi tutub gətirəlim (KDQ).*

2. *Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə*

Qoy mənə dərdimlə, dərman eyləmə, var, ey həkim (Füzuli).

XVII əsrdən etibarən bir çox qədim türk sözləri ilə yanaşı **var(maq)** feli də dilin arxaik qatına yan alır, **get(mək)** lüğəvi vahidi isə intensivliyi ilə **varmaq** ləksimini üstələyir. Məsələn, XVII əsr Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından dilində **var(maq)** sözü qeydə alınsa da, **getmək** felinin işlənmə dairəsi daha genişdir:

Bir cünun sərgəştəsi dərd əhli yoxdur şəhrdə

Mən varıb səhralara Məcnunu ustad eylərəm

(Q.Təbrizi)

Ümumiyyətlə, XVII əsrdən etibarən bir qrup sözlərin ədəbi dili tərk edərək öz ləksik paralelinə meydan verməsi XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində ləksik normanın sabitləşməsi ilə əlaqədardır. Tarixən bu söz **bar(maq)** variantı ilə də diqqəti çəkir (4, s.72). Qədim türk yazılı abidələrində də eyni variant qeydə alınır:

1. *Er abka barmış – Ər ova getmiş.*

2. *Beq er yontınaru barmış, ak bisi kulunlamış... - Bəy ər ilxısına tərəf getmiş, ağ madyanı qulunlamış... (5, s. 78, 79; 6, s. 190, 191).*

Varmaq sözünün **barmaq** fonetik cildini V.V.Radlov da qeydə alır (7, s.1474).

Hazırda danışdığımız dil nümunəsi bu gün bəzi dialektlərimizdə də müstəqil fəaliyyəti ilə diqqət mərkəzindədir:

1. *Mən varıf gederəm (Qazax). (3, s.97).*

2. *Mən vardım dostumun yanına getdim (Şəmkir). (8, s. 166).*

Göründüyü kimi, müasir dillə müqayisədə arxaikləşmiş **varmaq** ləksik vahidi bu gün həm də dialekt faktı səviyyəsindədir.

D a l – budaq sözü ilə ekvivalentlik təşkil edən bu dil faktı ümumtürk lüğət fondunun nümunələrindən biri kimi qəbul edilə bilər. Müxtəlif fonetik variantlarda təzahür edən (**dal/tal**) bu ləksik vahid klassik ədəbiyyatın dilində müstəqil əhatə dairəsi ilə diqqəti çəkən ləksəmlərdən biridir:

1. *Qayın dalı yeləgindən sum altunlu mənim oxum* (KDQ).
2. *Yazıq bülbül gül dalında tünədi* (Xətai).

Müasir dilin lüğət tərkibində görünməsə də, mürəkkəb quruluşlu **qarğıdalı** sözünün tərkibindəki yaşantısı ilə diqqəti çəkir. II növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan bu dil nümunəsi **qarğı budacağı** məzmununu özündə ehtiva edir. Və beləliklə, müasir Azərbaycan ədəbi dilimizin lüğət tərkibində reallaşan bir sözün daxilində **dal** lüğəvi vahidi öz tarixi məna yükünün qoruyucusu kimi çıxış edir.

Göründüyü kimi, haqqında bəhs açdığımız dil nümunələri tarixi müstəqilliyindən məhrum olsa da, izsiz qalmamış, dövrümüzə qədər gəlib çıxmış və bir qrup mürəkkəb sözlərin daxilində işləklik qazanmışdır. Əslində elə bu mürəkkəb quruluşu müəyyənləşdirən, yeni sözə mürəkkəbliyə qazandıran da həmin ləksemlərdir. Arxaikləşərək dili tərək edən bu lüğəvi vahidlər mürəkkəb sözlərdəki yaşantısı ilə, tərəflərdən biri kimi mövcudluğu ilə bu gün də ömrünə «davam» deyir. Qabarıq şəkildə vurğulanmalı bir fakt da diqqətdən yayınmamalıdır. Belə ki, komponent şəklində yenidən zühur edən bu dil faktları, demək olar ki, bütün hallarda digər tərəfin məzmun yükünü qoşalaşdırmağa xidmət edir. Görəsən, bir sözün tərkibində eyni məzmunlu, müxtəlif fonetik tərkibli iki lüğəvi vahidin işlənməsinə lüzum varmı? Necə olub ki, eyni məzmunlu sözlər bir ləksemin daxilində yuva qurmağa məcbur olub? Axı bu da faktdır ki, həmin sözlərin digər tərəfi müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yer alıb, onun işləkliyi də, müstəqilliyi də göz qabağındadır. Zənnimizcə, təhlilə cəlb etdiyimiz həmin sözləri o mürəkkəb tərkibə doğru istiqamətləndirən, o mürəkkəbliyi yaratmağa sövq edən və gizli şəkildə olsa da, oradakı həyatına rəvac verən yalnız və yalnız dilin möcüzəsidir. Dilə məqsədli müdaxilənin mümkünsüzlüyü hamıya bəllidir. Odur ki, eyni məzmunlu bu dil nümunələrinin bir-birinə yanaşma tarixi də qeyri-müəyyəndir. Amma bu, aksiomadır ki, köhnə ilə yenini birləşdirən, müasir dil variantı ilə arxaik dil faktını bir-birinə qovuşduran məhz dilin möcüzəli dünyasıdır. Məqsəd yalnız «yenini bilən, qoy köhnəni də bilsin» primitiv anlamı deyil. Əsas amal dilimizin tarixi keçmişinə dönüşün daimləşməsini reallaşdırmaq, bu nizamda sıralanan ləksemləri bu və ya digər şəkildə dilə qaytarmaqla onu müasir dil yaddaşına köçürmək və unudulmasının qarşısını almaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əl-Əndəlusi Əsirəddin Əbu Həyyan. Kitab əl-idrak li-lisan əl ətrak. B., 1992.
2. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B., 1968.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 1964.
4. Туркменско-русский словарь. М., 1968.
5. Quliyev Ə. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. B., 1993.
6. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. B., 1993.
7. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, часть 2.
8. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. B., 1967.

**ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ АРХАИЧЕСКИЙ СЛОЙ ЛЕКСИКИ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Г.А.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья под названием «Древнетюркский архаический слой лексики в азербайджанском языке» рассматривает историческое развитие утерянных слов, определяет, что эти семантизированные слова на самом деле сохраняют свое историческое содержание в современном языке. В статье особо подчеркивается, что они существуют в качестве компонента сложных слов и в большинстве случаев создают содержательные дублиеты.